

УЧИЛИЩНОТО ЗДРАВЕОПАЗВАНЕ В БЪЛГАРИЯ /1878-1912/

Хр. Петров¹, Вл. Гончев²

Key words: *healthy school environment, medical care, health supply, sanitation*

Въведение

Училищното дело в България още преди Освобождението се развива под влияние на ренесансовите традиции в Европа. Определено още от Ян Коменски (1592-1670) като най-добро средство за възпитание на човека, училището започва да се разглежда и като среда, която да благоприятства физическото развитие и здраве на децата. Германският педагог Йосиф Фуртенбах издава книгата „Немската училищна сграда“ (1649); известният педагог Залцман (1744-1813), в своите трудове дава ясни указания за хигиената на храненето, за закаляването на организма и пръв повдига въпроса за здравното обучение и възпитание на учениците. И. П. Франк (1745-1821) в своята класическа книга „Система за медицинската полиция“ отделя специална глава за запазване здравето на учащите се и санитарен надзор в учебните заведения; Р. Вирхов в представения през 1869 г. доклад върху „Училищните болести“ определя заболяванията придобити в училище - „късогледството, гръбначните изкривявания, главоболията, заразните болести“ като следствие от неблагоприятното влияние на училището, както и на „битовите неслоди на учениците“ (15).

В развиващите се условия на цивилизования живот се предявяват по-големи изисквания към училището и учи-

The creation of a “healthy environment for learning” is a major key component embedded in the FRESH framework agreed in the International Education Forum in Dakar, Senegal in 2000. As a part of a healthy environment, WHO, UNICEF, UNESCO and the World Bank provide the safe health water and sanitation as a first step towards the realization of “a healthy environment for learning”. In Bulgaria the process of creating “a healthy environment for learning” is built years before of our liberation and in the early twentieth century practice changes occur both locally and nationally in terms of medical care, health education of the students and hygiene in schools.

лищните програми и така настъпва по-активна намеса на лекаря в училището.

Общественото внимание към училището като среда на живот на учениците и към дейността на лекаря са особено силни през последната трета на XIX век и началото на XX век. Това е валидно както за Европа, така и за новата българска държава.

Цел

Да проучим развитието на училищното здравеопазване в България през 1878-1912 както по отношение на училищата като среда на живот на учениците, така и като медицинско обслужване и здравно възпитание на учениците.

Методи

Във връзка с поставената цел се използва **историческия метод** - документален анализ на официално обществе-

¹Магистър по Обществено здравеопазване на ФОЗ при МУ-Варна

²д-р Владимир Гончев, д.м.

ни документи и преглед на литературни източници в това число държавни вестници - ДВ бр. 13/ 09.02.1885 г.; ДВ бр. 43/27.04.1889 г.; ДВ бр. 17/23.01.1892 г.; ДВ бр. 247/09.11.1896 г.; ДВ бр. 287/30.12.1903 г.; ДВ бр. 111/24.05.1905 и списания – „Здравно дело“; „Летописи на БЛС в България“; „Медико-педагогическо списание“; „Медицинска беседа“; „Съвременна хигиена“; „Училищен преглед“; „Училищна хигиена“, разглеждащи различните аспекти на поставената цел.

Резултати

Задължителност на образованието за всички деца и подрастващи е принципно положение залегнало в Българската конституция, но то присъства и в първите училищни управленчески документи съставени от Неофит Рилски (13).

След Освобождението българската интелигенция се е борила главно за реализиране на националния идеал – обединението на България в етническите ѝ граници. Вниманието на обществото в Княжество България и Източна Румелия е било ангажирано в посока към създаване и укрепване на институциите, даващи облика на една независима държава, в това число и реформиране на съществуващите до този момент училища. Първите български лекари осъзнават значимостта на българското училище и от страниците на наши медицински списания призовават народа да осъзнае първо горчивата истина: „че е гладен, болен и невеж“, и лек за това ще намерят в обучението и възпитанието на подрастващите в училище (3).

В страната ни липсвали специално построени здания, които да се използват за училища. Общините са предоставяли стари казарми, необитавани хамбари, затворени кръчми и запустели стари къщи, в които обикновено са се използвали таванските помещения или приземните етажи. Всичките те са били във вид непозволяващ използването им като сграда, а още по-малко като място, в което подрастващото поколение ще се въз-

питава и ще усвоява основните принципи на живота. Обстановката в българските училища се описва като неблагоприятна и нехигиенична. Отсъствали специално изградени елементи на училищния двор (бани, нужници, гимнастически салони); ефективно осветление и вентилация; покъщнина и помагала. Училищните дворове били запуснати, без ограждения, потънали в кал и бурени. Отоплението в класните стаи се извършвало с негодни и отдавна бракувани „25 годишни чугунени печки“, от които излизали „облаци дим“ и „не малко количество разни отровни газове и водни пари“. Санитарната практика за почистването на класните стаи често била обричана на провал: използвали се дървени стърготини, които обаче влизали в пукнатините между дъските и след това трудно се измитаха. След последващо измиване, честотата не се е подобрявала, а се е влошавала поради остатъка от стърготини, които влошавали стайния въздух. От докладите на Варненската Мъжка Гимназия научаваме: „измиването на потоните през тази учебна година бе едва шест пъти, крайно недостатъчно, но ограничено поради недостатъчните средства“. Хигиенизирането на коридорите и класните стаи ставало само веднъж през учебната година. Таваните във всички класни стаи се „белосват“, стените се намазват с мазна боя на височина 1.50 метра, която да позволява измиването им, а коридорите се варосват (8).

В поредица от статии д-р Витанов нагледно описва условията в българските училища „... .. стените, подовете, таваните на нашите училища – това са слоеве от кал; думата чистота, сякаш е слово забранено; всевъзможни прахове изпълват стаите и коридорите и тровят крехкия организъм на децата; столовете – ах, тия столове! – са просто елементи за измъчване на тялото, и така доста вече слабо и немошно; зиме димът от полуизгнилите „соби“ напълня стаите; вятърът почти свободно влиза и вкочанява чиновете

на учениците; във двора е потънал в бок-лук и често – и в блатища;” (1, 2).

Основната причина, поради която в хигиенно отношение български училища не отговарят на необходимите стандарти, е следствие на лошите социално-икономически условия в страна.

Основателно се поставя въпросът за училището, като място, където децата прекарват значителна част от времето си и е необходимо да се вземат мерки за хигиенизиране на училищата, за обучение в социални умения и придобиване на хигиенни навици и познания.

Подобряването на хигиенните условия в българските училища на *национално ниво* се установява с приемането на заповед №1079 от 24 май 1905 г., и въз основа на членове от Закона за Народното Просвещение, Министър Иван Шишманов утвърждава законодателен акт в Княжество България, който регламентира реда, по който се строят училищни здания – „Правилник за строене на народните основни училища” (11).

Правилникът за строене на народните основни училища се посреща ентузиазно и с твърдото убеждение, че по този начин се полагат „основите на великата реформа в училищното дело”. „Правилника” бива познат още като „правилника за 6 милиона заем за постройка на всички училищни здания в България”(5).

Подобряването на хигиенните условия в българското училище на *местно ниво* се изразява в съвместната работа и помощ на ученици, учители и други членове на обществото. Интересен пример в тази насока е Варненската Мъжка Гимназия „Фердинанд I”, която за да подобри хигиенните условия решава да включи в борбата с училищния прах и самите ученици. Така през 1907 г. се основава ученическото дружество „Хигиена”. Дружеството енергично се е борило с училищните несгоди и на първо време, то участва в акция за боядисване с мазна боя на всички класните стаи, окачват по стените афоризми – „Не плюйте по пода”; „Не

вдигайте прах”; „Пазете честота” и др. По този начин значително се е подобрила чистотата в гимназията, спазвайки насоките дадени от самите ученици (8).

Разчитайки на Общинските училищни фондове и като се възползва от алтернативите на законодателя, директорът на Варненската Мъжка Гимназия си сътрудничил с варненски затворници и успяват да почистят запустелия от дълги години училищен двор. В едната му част засадили дървета, в другата направили игрище, а в третата му част – паркова градина.

Медицинско и здравно обслужване на подрастващите

В световен мащаб първата статия, която свързва тогавашната училищна система и здравословното състояние на учениците и обръща внимание на родители и учители върху тази връзка е статията на д-р К. Лоринзер - „В защита на здравето в училище” излязла през далечната 1836 г. Статията „ е произвела цял фурор не само в Германия, но и във всички цивилизовани страни и е била преведена на всички езици” (5).

У нас по данни изнесени в Юбилейната книга първата статия след Освобождението на здравно - училищна тематика в раздел училищна хигиена е отпечатаната през 1881 г. - „Хигиената в училище” в 278 брой на в. „Марица”. Две години по-късно през 1883 г., в списание „Медицинска беседа” се отпечатва по-мащабна статия на тема: „По въпросите за училищната хигиена” от д-р В. Grimm. Няколко години по-късно д-р Витанов пише поредица от статии посветени на „Училището и здравето” изложени на страниците на същото списание. Не случайно с окръжни постановления на Министерството на Народното Просвещение списание „Медицинска беседа” се препоръчва за „изписване” в: „Дирекция за опазване на общественото здраве за подведомствените ѝ учреждения”; „Общински и Училищни библиотеки” и по този начин се нарежда сред медицинските списания, в които основателно се третира въпро-

сите свързани със здравето и хигиенно обезпечаване на подрастващите. В списанието намират място практиките за медицинско обслужване на учениците в европейските страни : на лекаря в училище обикновено се преписват чисто лечебни функции – лекуване на заболелите деца, водене на амбулаторни списъци и статистика. Длъжността бива заемана от волно практикуващи лекари или лекари от други обществени служби, които били натоварени да работят по няколко часа в училище. Тази работа на лекаря в училище се определя като недостатъчна по размер и съдържание и провокира към края на XIX в. да започне създаването в различни страни на **училищно-лекарски институт**.

Първите лекари, специално назначени в училища са в Белгия през 1874 г., следват в Швеция, Франция, Германия. Първата институционализация на учител-лекари е в Русия през 1870 г., следвана от Англия и Япония (15).

У нас след Освобождението за здравето на учениците са се грижели лекари от други обществени служби. В „Правилника за обязаностите на общинските лекари” основан на чл. 68 от Санитарния закон(1889), общинските лекари се задължават да инспектират най-малко веднъж на три месеца „хигиеническото състояние” на всички обществени и частни заведения като: училища, пансиони и др.(9).

Регламентираната по закон чистота на лекарските посещения в училищата е била крайно недостатъчна. Много често „лекарски крак“ стъпвал в училището, само когато трябва да се затвори, поради многото върлуващи „прилепчиви болести“ (1).

Изключение прави известният лекар и общественик от литовски произход д-р Йонас Басанавичюс. Изпълнявайки и длъжността на училищен лекар във Варненската Мъжка Гимназия през учебната 1896-97, той е направил 1052 визити на болни ученици. Обработил е данни за заболеваемостта сред учениците и предста-

вя разпределението и по месеци и класове (7).

Витанов (4) обединява болестите, който са „добити” в училище под името „училищни болести”. Разпределя ги в 11 групи като на първо място поставя „Заразителните болести” общи за цялото население, много от които се разпространяват и в училище – „ситна шарка, коклюша, заушницата, трахомата, и в по-малка степен скарлатината и дифтиритата”. Следвани от „късогледство, изкривяване на гръбнака, главоболия, малокръвие, носово кръвотечение, неврозност и мързел, играта на св. Вит (нервна болест), заекване и неправилна реч, лошо развитие в периода на половата зрелост и училищни самоубийства”(4).

В докладите на Варненската Мъжка Гимназия се посочват високите нива на заболеваемост сред учениците предимно през зимните месеци. През учебните години най-голям процент заболявания се падат на болестите на дихателната система следвани от кожни и инфекциозни заболявания, болести на „пищеварителната” (храносмилателна) система, на нервната система и др.(7).

В годишните доклади на отговорните здравни специалисти се описва физическото и здравословното състояние на подрастващите като: *„недостатъчно, анормално физическо развитие на учениците на тегло, теглото им или не нараства или ако нараства, то стои по-долу от нормалното”* (8).

Всеобщо мнение, изповядвано и от д-р Витанов е, че: „Всички тези болести биха се намалили до минимум, ако се подобри здравословното състояние на училището”, когато най-сетне учителят и лекарят се уловят ръка за ръка и заедно да поведат учащата се младеж към здраве, образование и сила” (4).

Желаната промяна в позитивно отношение се определя като „наложителна и крайно необходима”, а лекарството се състои в постепенните, но настойчиви промени започвайки с регламентиран-

нето на медицинското и здравното обезпечаване на учениците и въвеждането на длъжността учител-лекар в българското училище.

В „Закон за опазване на Обществено-то здраве” от 1903 г., се дефинират задълженията на околийските и общинските лекари. На околийските лекари се възлагат по-скоро контролни и изследователски функции. Техните задължения се заключават в това да се грижат за опазване на общественото здраве и да изучават „хигиеническите условия” във всяко населено място – училище, фабрика и др., а общинските лекари са и общински училищни лекари (10).

В началото на 1904 г. към Министерството на народното просвещение се създава Институт на учител-лекарите. Негов пръв ръководител е д-р Величко Георгиев (1872-1924). Главна цел на този институт е: „хигиенно поддържане на училището, училищните постройките и помагала; опазване на здравето на учащите се; вземане мерки за физическото и умственото им развитие; и хигиенно-медицинско възпитание” (6).

Под ръководството на д-р Георгиев се разработва „Правилник за учителите и учител-лекарите при средните и специални училища” утвърден от Министъра на народното просвещение със заповед №384 от 4 март 1904 г. (12). Задълженията на учител-лекарите според този правилник са по отношение на училищните сгради, покъщнина и помагала; по отношение на учениците – медицинската обезпеченост; по отношение на разпространяване на здравни знания и като член на училищната администрация. Вменяват му се и задължения по воденето на здравна документация – санитарна книга на училището, амбулаторна книга, лична здравословна книжка и антропологически наблюдения на учениците.

Извършва два пъти в годината антропометрични прегледи на учениците особено на новопостъпилите, преглежда както в обособена амбулатория така и по

домовете, лекува безплатно бедните ученици, следи за правилното физическо, духовно и умствено развитие на учениците и взема отношение при появата на епидемични болести, както за отстраняването на учениците, така и за дезинфекцията на училищната сграда и покъщнина.

По отношение на разпространението на здравни знания, учител-лекарите преподавали предмета „Антропология” в училищата. Дисциплината се изучавала само едно „полугодие” за учениците от трети и шести клас, съответстващи на седми и десети клас. Общият брой хорариум обикновено е бил недостатъчен поради това, че дисциплината е част от предмета „Естествена история”, в който влизат и дисциплините: „Зоология, Ботаника и Минералогия”. С въвеждането на предмета се цели „изграждането на по-ясна представа за устройството на телата им, за физиологическите и отчасти патологически функции на основните органи на учениците”(14). Подвластни на желанието да съградят хигиенни и здравни привички у учениците, учител-лекарите често си служили и с допълнителни похвати за разпространение на „здравното слово” сред учащите се. Внимателно подбирали темите и материалите, съобразени с възрастта на учениците и изнасяли *беседи*. Отличават се теми като: „Значение на чистотата на тялото, облеклото, въздуха и жилището”; „Алкохолизъм и Туберкулоза”; „Онанизъм”; „Сифилисът и Бленорагия”; „Морбили и Инфекции”. В допълнение на беседите, учител-лекарите подготвяли и *лекции* на различна тематика, които имали за цел да създадат умения за справяне с различни ситуации и оказване на първа долекарска помощ: „Нараняване”; „Счупване на кост”; „Изгубване на свет”; „Кръвоизтичане”; „Гледане на болни по домовете” и др. За най-малките, разпространена форма била „*сказката*”. Такива са се държали върху заразителните болести, причина за заболяването, начин на разпространението им, средства за опазването от болести и др. В по-горните класове – „ранна

полова пробуда”, „причина и следствие от венерически заболявания” и др. Сред използваните методи на здравно възпитание в началото на миналият век можем да поставим и организираните „вечеринки”, на които учител-лекарите с фенер в ръка въвеждали учениците в история на заболяванията (8).

Находчивостта и изобретателният дух на някои учител-лекари стигнала до там, че те „вербували” ученици от по-горните класове да изнасят специално подготвени реферати сред по-малките относно „алкохолизъм и тютюнопушене”. По този начин те „въздействали много по-рационално и по-ефикасно върху учениците отколкото спазването на правилници и налагане на наказания” твърди д-р Ст. Тонев – учител-лекар във Варненската Мъжка Гимназия (8).

С окръжно постановление на Министър Иван Шишманов се въвежда в българското училище мярката - „сутрешен преглед”, извършван от преподаватели и класни наставници. Целта им е била да въздействат в хигиенно отношение на учениците, да изградят и повишат здравната им култура и практически да ги научат да държат тялото и дрехите си чисти.

Друг напредък в това отношение е подетата инициатива от д-р Ст. Тонев с помощта на дружество „Хигиена” за изграждането на „баня – душ” във Варненската Мъжка Гимназия. Самите ученици отчитали тази идея като изключително важна и приложението ѝ като наложително. Д-р Тонев отбелязва, че изграждането на „баня – душ” в училището ще повиши хигиената на учениците и така те ще могат поне веднъж в месеца да си вземат „баня”, а не както е било до сега „два пъти през първото полугодие” (8).

Първите години на ХХ век поставят началото на *училищното лагерно дело* (включвайки и обученията на открито) и *извънкласното физическо развитие на подрастващите* - създават се гимнастически дружества, в които някои учи-

тел-лекари записвали своите възпитаници. Такива биват създадени в гр. Русе – юнашко дружество „Юнак” със средище мъжката гимназия „Княз Борис” с ръководител Шарл Дюванел и гимнастическото дружество „Чернополски юнак” – гр. Варна за учениците от Варненска Мъжка Гимназия.

В годините на усилена работа излиза първия брой на списание „Училищна хигиена”. Списанието се превръща в орган на учител-лекарския институт, в негова трибуна за обсъждане на въпроси свързани с училищната хигиена. В периода 1905 – 1908 г., главен редактор на списание „Училищна хигиена” е д-р Величко Георгиев.

Подемът на училищната хигиена в България съвпада с нейният възход в Европа. Илюстрация на доброто международно сътрудничество е факта, че България участва в конгресите по училищна хигиена. На първият конгрес, провел се в гр. Нюрнберг се представя „Правилник за работа на учител-лекари”, който е докладван от Министъра на народната просвета проф. д-р Иван Шишманов. Голяма роля в историческото развитие на училищното здравеопазване и учителско-лекарския институт са изиграли и останалите конгреси по училищна хигиена - вторият през 1908 г. в Лондон и третият през 1910 г. в Париж.

Заклучение

Училищното здравеопазване в България в началото на ХХ век се поставя на здрави основи. То не изостава от това в напредналите страни.

Здравето на учениците е обект на дискусии и загриженост от страна на широката общественост, но с активното участие на представители на лекарите. Регламентират се изискванията към хигиенното състояние на училищните сгради и училищната мебел, училищен двор и санитарни удобства. Въвежда се длъжност *училищен лекар* и *учител-лекар* и се регламентират подробно задъл-

женията им. Основен принцип в работата на училищните лекари е съчетаването на профилактиката с лечение, но с акцент върху здравното възпитание.

Поставят се основи на антропометричните измервания на учениците, които имат изключително значение за оценката на физическото развитие на подрастващите.

Използвана литература:

1. Витанов Т., *Лекарят в училище. Медицинска беседа, год. I, кн. X, София, 1895.*
2. Витанов Т., *Лекарят в училище. Медицинска беседа, год. VII, кн. 1, София, 1901.*
3. Витанов Т., *Разпространение медицински познания в народа посредством училищата. Медицинска беседа, год. I, кн. 1, София, 1894.*
4. Витанов Т., *Училището и здравето. год. X, кн. II, януари 1906*
5. Витанов Т., *Училището и здравето – част втора. год. X, кн. III, февруари 1906*
6. Георгиев В., *Институтът на училищните лекари. В: Училищна хигиена, бр. I, кн. 1, София, 1905. – част първа*
7. *Годишник на Варненската Държавна Мъжка Гимназия „Фердинанд I” за учебната 1896-1897 г.*
8. *Годишник на Варненската Държавна Мъжка Гимназия „Фердинанд I” за учебната 1907-1908 г.*
9. *Държавен вестник, бр. 43/27.04.1889*
10. *Държавен вестник, бр. 287/30.12.1903*
11. *Държавен вестник, бр. 111/24.05.1905*
12. *Правилник за учители и учител-лекари при средните и специални учебни заведения. Училищен преглед, год. IX, кн. I и II, 1904*
13. *Стоянов Г., История на просветното законодателство и училищна администрация. София, 2006.*
14. *Шишманов Ив., Разпределение и начин на преподаване медицинските предмети. В: Училищна хигиена, год. I, бр. I, София, 1905.*
15. *Шуманов В., Училищна хигиена. В: Медико-педагогическо списание, год. IV, кн. 2, 1939*

Адрес за кореспонденция:

Христо Петров
 e-mail: hristo_petrov_bs@abv.bg;
 Владимир Гончев
 e-mail: gonchev@gmail.com

**ИЗВЕСТИЯ НА СЪЮЗА НА УЧЕНИТЕ – ВАРНА
СЕРИЯ “МЕДИЦИНА И ЕКОЛОГИЯ”**

Том 16, бр. 1’2011

ISSN 1310 - 6031